
АРХЕОЛОГИЯ

АРХЕАЛОГІЯ

ARCHAEOLOGY

УДК 929

УЧИТЕЛЬ И. А. СЕРБОВ И АКАДЕМИК А. А. ШАХМАТОВ: ИСТОРИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА

А. В. ВАЙТОВИЧ¹⁾

¹⁾Минский филиал Российского экономического университета им. Г. В. Плеханова,
ул. Радиальная, 40, 220070, г. Минск, Беларусь

Аннотация. Цель статьи – определение основных направлений сотрудничества И. А. Сербова с авторитетным лингвистом А. А. Шахматовым. Показано, что их заочное знакомство и переписка продолжались с 1911 по 1917 г. До нашего времени сохранились десять писем школьного учителя петербургскому академику. В некоторых из них обсуждались обстоятельства служебной деятельности И. А. Сербова. Большая часть писем были посвящены научным вопросам. И. А. Сербов делился с председателем Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук своими наблюдениями за особенностями речи полешуков, рассказывал о результатах экспедиций, размышлял о перспективах подготовки книг. А. А. Шахматов оказывал моральную, материальную и организационную помощь младшему коллеге. Благодаря поддержке авторитетного лингвиста были реализованы такие проекты И. А. Сербова, как экспедиции на Полесье в 1911 и 1913 гг., издание монографии о белорусах-сакунах.

Ключевые слова: история белорусской этнографии; история белорусского языковедения; И. А. Сербов; А. А. Шахматов; Е. А. Масальская-Сурина; А. К. Снитко; Е. Р. Романов; Д. И. Довгялло.

Образец цитирования:

Вайтовіч АУ. Настаўнік І. А. Сербав і акадэмік А. А. Шахматаў: гісторыя супрацоўніцтва. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя*. 2025;2:68–79.
EDN: XOUDBE

For citation:

Vaitovich AU. Teacher I. A. Serbaw and academician A. A. Shakhmatov: the history of collaboration. *Journal of the Belarusian State University. History*. 2025;2:68–79. Belarusian.
EDN: XOUDBE

Автор:

Александра Владимировна Вайтович – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры информационных технологий и социально-гуманитарных дисциплин.

Author:

Aliaksandra U. Vaitovich, PhD (archaeology), docent; associate professor at the department of informatic technologies and social and humanitarian disciplines.
vaitovich.aliaksandra@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8082-4215>

НАСТАЎНІК І. А. СЕРБАЎ І АКАДЭМІК А. А. ШАХМАТАЎ: ГІСТОРЫЯ СУПРАЦОЎНІЦТВА

А. У. ВАЙТОВІЧ^{1*}

^{1*} Мінскі філіял Расійскага эканамічнага ўніверсітэта імя Г. В. Плеханава,
вул. Радзьяльная, 40, 220070, г. Мінск, Беларусь

Анотацыя. Мэта артыкула – вызначэнне асноўных напрамкаў супрацоўніцтва І. А. Сербава з аўтарытэтным лінгвістам А. А. Шахматавым. Паказана, што іх завочнае знаёмства і перапіска працягваліся з 1911 па 1917 г. Да нашага часу захаваліся дзесяць лістоў школьнага настаўніка да пецябургскага акадэміка. У некаторых з іх абмяркоўваліся абставіны службовай дзейнасці І. А. Сербава. Большая частка лістоў былі прысвечаны навуковым пытанням. І. А. Сербаў дзяліўся са старшынёй Аддзялення рускай мовы і славеснасці Імператарскай акадэміі навук сваімі назіраннямі за асаблівасцямі гаворкі палешукоў, паведамляў пра вынікі экспедыцый, разважаў аб перспектывах падрыхтоўкі кніг. А. А. Шахматаў аказваў маральную, матэрыяльную і арганізацыйную дапамогу малодшаму калегу. Дзякуючы падтрымцы аўтарытэтнага мовазнаўцы былі рэалізаваны такія праекты І. А. Сербава, як экспедыцыі на Палессе ў 1911 і 1913 гг., публікацыя манаграфіі пра беларусаў-сакуноў.

Ключавыя словы: гісторыя беларускай этнаграфіі; гісторыя беларускага мовазнаўства; І. А. Сербаў; А. А. Шахматаў; Я. А. Масальская-Сурына; А. К. Снітка; Е. Р. Раманаў; Д. І. Даўгяла.

TEACHER I. A. SERBAW AND ACADEMICIAN A. A. SHAKHMATOV: THE HISTORY OF COLLABORATION

A. U. VAITOVICH^a

^aMinsk Branch of Russian University of Economics named after G. V. Plekhanov,
40 Radyalnaja Street, Minsk 220070, Belarus

Abstract. The purpose of the article is to determine the main directions of cooperation between I. A. Serbaw and the authoritative linguist A. A. Shakhmatov. It is shown that the correspondence between them lasted from 1911 to 1917. Ten letters from the school teacher to the Saint Petersburg academician have survived to this day. A few messages discussed I. A. Serbaw's official activities, while most of the letters were devoted to scientific issues. I. A. Serbaw shared with the head of the Department of Russian language and literature of the Imperial Academy of Sciences his thoughts about the peculiarities of the speech of the Poleshuks. He reported the results of the expeditions and planned further publications. A. A. Shakhmatov provided moral, material, and organisational assistance to his younger colleague. Due to the support of this authoritative linguist, I. A. Serbaw was able to implement several projects, including expeditions to Palesie in 1911 and 1913, as well as the publication of a monograph about the Belarusian sakuns.

Keywords: history of Belarusian ethnography; history of Belarusian linguistics; I. A. Serbaw; A. A. Shakhmatov; E. A. Masalskaya-Surina; A. K. Snitko; E. R. Ramanaw; D. I. Dawgiala.

Уводзіны

Ісак Абрамавіч Сербаў (1871–1943) – выбітны беларускі этнограф і археолаг. Ён прайшоў шлях ад настаўніка вясковай школы да выкладчыка ўніверсітэта і навуковага супрацоўніка Інстытута беларускай культуры, а пазней Беларускай акадэміі навук. Творчая спадчына І. А. Сербава дагэтуль не згубіла сваёй актуальнасці: яго тэксты і фотаздымкі рэгулярна перавыдаюцца¹ [1]. У апошнія гады з'явіўся шэраг публікацый, прысвечаных яго жыццю і навуковай дзейнасці [1–4]. Без увагі не засталася і пытанне аб асабістых і прафесійных кантактах І. А. Сербава з калегамі. У літаратуры неаднаразова разглядаліся

сюжэты, якія тычацца ўзаемаадносін даследчыка з Д. І. Даўгялам, Е. Р. Раманавым, М. М. Нікольскім, М. Я. Грынблатам і інш. [1; 3–5]. Безумоўна, кола людзей, з якімі сустракаўся, перапісваўся і супрацоўнічаў Ісак Абрамавіч, было значна шырэйшым. Асобае месца ў жыцці І. А. Сербава займаў А. А. Шахматаў.

Аляксей Аляксандравіч Шахматаў (1864–1920) – сусветна вядомы рускі філолаг, які зрабіў важкі ўнёсак у вывучэнне гісторыі рускай мовы, летапісання, старажытнарускай літаратуры, фальклору і дыялекталогіі. У 1897 г. ён стаў экстраардынарным акадэмікам Імператарскай акадэміі навук, у 1906 г.

¹Сербаў І. А. Вічынскія паляне. Матэрыяльная культура: этнаграфічны нарыс Беларускага Палесся. Мінск : БФК, 2005; Ён жа. Беларусы-сакуны // Полымя. 2011. № 8. С. 158–170.

узначаліў яе аддзяленне рускай мовы і славеснасці, у 1910 г. заняў пасаду прафесара гісторыка-філалагічнага факультэта Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта. Адзін з найбуйнейшых інтэлектуалаў свайго часу, ён на працягу дзесяцігоддзяў аказваў падтрымку не толькі прафесійным навукоўцам, але і сотням кразнаўцаў і маладых даследчыкаў з усіх куткоў Расійскай імперыі [6].

Пытанне аб узаемаадносінах І. А. Сербавы і А. А. Шахматава фактычна не ставілася ў гістарыяграфіі. Сучасныя гісторыкі закраналі толькі тры аспекты праблемы. Па-першае, вядома, што праца І. А. Сербавы «Беларусы-сакуны» была апублікавана «па прадстаўленні» сталічнага мовазнаўцы². Па-другое, у навуковы зварот былі ўведзены вытрымкі з аўтабіяграфіі Ісака Абрамавіча, згодна з якімі ён у канцы 1917 г. адправіў А. А. Шахматаву рукапіс этнаграфічнага

нарыса «Дзятлаўцы-палешукі» [4, с. 197]. Па-трэцяе, вызначана, што І. А. Сербаву падтрымліваў тэорыю паходжання беларускай народнасці, распрацаваную мовазнаўцам [2, с. 230; 3, с. 49]. Высветленне гэтых старонак жыцця і дзейнасці І. А. Сербавы ўскладняецца тым, што асабісты архіў беларускага вучонага загінуты ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Выяўленне новых дакументальных крыніц адкрывае далейшыя перспектывы ў вывучэнні біяграфіі славутага этнографа і археолага. Мэта прапанаванага артыкула – вызначэнне асноўных напрамкаў супрацоўніцтва правінцыяльнага настаўніка з аўтарытэтным лінгвістам. Аналіз узаемаадносін двух неардынарных людзей, аб’яднаных любоўю да мовы і народнай культуры, дазваляе паглыбіць актуальныя ўяўленні аб гісторыі айчыннай навукі і грамадства ў пачатку XX ст.

Крыніцы даследавання

У кантэксце заяўленай тэмы найбольшую цікавасць выклікаюць дакументы з фонду А. А. Шахматава ў Санкт-Пецярбургскім філіяле Архіва Расійскай акадэміі навук (СПбФ АРАН. Ф. 134). Вопіс 3 («Лісты розных асоб да А. А. Шахматава») уключае справу, што ўтрымлівае дзесяць лістоў, напісаных І. А. Сербавым у 1911–1917 гг. падчас знаходжання ў Мінску, Вільні, Троках, Магілёве³. Змест лістоў дае падставы меркаваць, што гэтыя дакументы – толькі частка эпistolарнай творчасці Ісака Абрамавіча: не ўсе паведамленні дайшлі да адрасата. Акрамя таго, асобныя звесткі ёсць у лістах, атрыманых А. А. Шахматавым ад А. К. Сніткі⁴ і Е. Р. Раманава⁵.

У згаданым фондзе А. А. Шахматава сярод матэрыялаў, аб’яднаных у вопіс 2 («Працы іншых асоб»), выяўлены дакументы без даты, якія маюць назву, дадзеную архівістамі: «Этнографические материалы (по хозяйственному быту: постройке, одежде и проч.), относящиеся к т. н. “сакунам” (без начала)»⁶ (тут і далей цытаты прыводзяцца з захаваннем асаблівасцей арыгінала. – А. В.). Да нашага часу дайшлі шэсць старонак рукапіснага тэксту кнігі. Фрагмент

пачынаецца з раздзела, у якім апісваецца «варевня», і абрываецца на раздзеле, прысвечаным пчаларству⁷. Гэты тэкст даслоўна паўтарае варыянт, апублікаваны І. А. Сербавым у 1915 г.⁸ На адваротным баку старонак, акуратна запісканых каліграфічным почыркам, наклеены фотаздымкі з подпісамі. З 44 выяў, што ўвайшлі ў кнігу, у архіўнай справе прадстаўлены 18 арыгіналаў⁹. Подпісы, зробленыя рукою І. А. Сербавы, без змен прыводзяцца ў яго манаграфіі 1915 г.

Каштоўнай крыніцай інфармацыі аб узаемаадносінах І. А. Сербавы і А. А. Шахматава з’яўляюцца мемуары сястры вядомага мовазнаўцы Я. А. Масальскай-Сурынай [7]. У 1908 г. пасля пераводу яе мужа, чыноўніка В. А. Масальскага-Сурына, на службу ў Мінск яна далучылася да дзейнасці Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага камітэта, а ў 1911 г. пазнаёмілася з І. А. Сербавым. Ва ўспамінах, напісаных у 1920 г., Я. А. Масальская-Сурына выкарыстоўвала вытрымкі са сваёй перапіскі з братам, падчас якой абмяркоўваліся розныя падзеі, у тым ліку і дзейнасць Ісака Абрамавіча.

Асноўная частка

І. А. Сербаву 1 верасня 1910 г. заняў пасаду настаўніка Мінскага другога гарадскога мужчынскага чатырохкласнага вучылішча [3, с. 41]. За плячыма

Ісака Абрамавіча была шматгадовая педагогічная дзейнасць у Жаролах, Хоцімску, Гомелі, Стоўбцах [4, с. 193–194]. Ён таксама меў досвед этнаграфічнай

²Навагродскі Т., Пясоцкая Я. Прадмова // Сербаву І. А. Вічынскія паляне. Матэрыяльная культура: этнаграфічны нарыс Беларускага Палесся. Мінск: БФК, 2005. С. 4.

³СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374.

⁴Там жа. Спр. 1427. Арк. 8–9 адв.

⁵Машынапісная копія ліста Е. Р. Раманава да А. А. Шахматава, у якім абмяркоўваюцца абставіны пераводу І. А. Сербавы з Мінска ў Вільню, захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ЦНБ НАНБ). Адзін рэдкіх кніг і рукапісаў. Ф. 42 (М. Я. Грынблат). Воп. 1. Спр. 2110. Арк. 1–2).

⁶СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 2. Спр. 180.

⁷Там жа. Арк. 1–6.

⁸Сербов И. А. Беларусы-сакуны. Краткий этнографический очерк // Сб. отд.-ния рус. яз. и словесности. 1915. Т. XCIV. № 1. С. 17–32.

⁹СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 2. Спр. 180.

і краязнаўчай працы. Не апошнюю ролю ва ўцягванні І. А. Сербавы ў вывучэнне народнай культуры адыграў Е. Р. Раманаў¹⁰. Верагодна, менавіта славы этнограф і археолаг паспрыяў уваходжанню свайго даўняга знаёмага ў лік сяброў паўночна-заходняга аддзела Імператарскага Рускага геаграфічнага таварыства (далей – ІРГТ), заснаванага ў 1910 г. у Вільні¹¹.

Асвойшыся ў Мінску, І. А. Сербав у хуткім часе заслужыў у асяроддзі мясцовай інтэлігенцыі трывалую і адназначную рэпутацыю. Яго характарызавалі наступным чынам: «сотрудник Романова, фанатик» [7, с. 262]. Поўны энергіі, амбіцый, імпульсу, Ісак Абрамавіч стаў сябрам і Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага камітэта.

Гэта навуковае таварыства было афіцыйна створана 13 лютага 1908 г., у дзень трохсотгоддзя з дня смерці князя Канстанціна Астрожскага. Дзейнасць камітэта была накіравана на вывучэнне гісторыі і царкоўнага жыцця краю, збор і захаванне прадметаў даўніны. Першапачаткова камітэт узначаліў дырэктар народных вучылішч М. М. Былоў. У 1909 г. пасля смерці М. М. Былова пасаду старшыні заняў памешчык А. К. Снітка. Большасць сяброў камітэта складалі святары і настаўнікі¹².

З першых дзён існавання таварыства актыўны ўдзел у яго працы прымала Я. А. Масальская-Сурына. Яна рэгулярна даволі падрабязна распавядала брату аб праектах, рэалізаваных таварыствам: адкрыцці музея, правядзенні экспедыцый і інш. А. А. Шахматаў высока ацэньваў дасягненні мінскіх энтузіястаў. Тым, у сваю чаргу, неаднаразова запрашалі даследчыка далучыцца да адной з «экспедыцый» [7, с. 49–56]. Нарэшце ў снежні 1908 г. А. А. Шахматаў знайшоў магчымасць пабываць у Мінску. Займаючыся працоўкай шэрага мовазнаўчых праблем, ён накіраваўся ў Барысаўскі павет. З сабой навуковец узяў фанограф – прыбор, які дазваляў дакладна фіксаваць спеваы і маўленне. Сяляне з ахвотай «падстаўлялі голас», і Аляксей Аляксандравіч хутка запойніў усе ўзятыя валікі. Скончыўшы падарожжа, ён абмеркаваў з сябрамі камітэта перспектывы вывучэння помнікаў мясцовай даўніны¹³ [6, с. 317; 7, с. 56]. У красавіку 1909 г. Рада камітэта абрала яго сваім гана-

ровым сябрам¹⁴. Напрыканцы лютага 1910 г. вядомы навуковец зноў наведаў Мінск. Ён азнаёміўся з экспазіцыяй музея пры Мінскім царкоўным гісторыка-археалагічным камітэце і выступіў на пасяджэнні навуковага таварыства¹⁵. Камунікацыя з мінскімі адмыслоўцамі працягвалася і ў наступныя гады. У архіве А. А. Шахматава ў Санкт-Пецярбургскім філіяле Архіва Расійскай акадэміі навук захаваліся адзінаццаць лістоў А. К. Сніткі¹⁶.

З першых месяцаў знаходжання ў Мінску І. А. Сербав уключыўся ў навуковае жыццё губернскага цэнтра. У канцы 1910 г. ён апублікаваў невялікую кнігу пад назвай «Село Великое. Картинки из жизни Белоруссии». Брашура памерамі 22 × 15 см мела 56 старонак¹⁷. Магчыма, яна была змешчана ў ілюстраваным дадатку да штотдзённай газеты «Минское слово»¹⁸. А. А. Шлюбскі, складаючы напрыканцы 1920-х гг. бібліяграфію па этнаграфіі Беларусі, назваў кнігу бібліяграфічнай рэдкасцю¹⁹. Сёння ў беларускіх бібліятэках выданне адсутнічае.

Варта паспрабаваць вызначыць, якой вёсцы была прысвечана публікацыя. Пошукі адказу на гэта пытанне ўскладняюцца тым, што айконім «Вялікае Сяло» вядомы ў розных рэгіёнах Беларусі. І. А. Сербав узгадаў у 1935 г., што брашура пад назвай «Село Великое» з’яўлялася этнаграфічным нарысам «Ухлясцкага раёна Усходняй Магілёўшчыны»²⁰. Аднак навуковец датаваў выданне 1902/1903 г. і ўдакладніў, што яно выйшла ў выдавецтве Магілёўскай губернскай тыпаграфіі. Гэтыя звесткі цалкам разыходзяцца з інфармацыяй, апублікаванай А. А. Шлюбскім. Такім чынам, дакладная лакалізацыя паселішча, што прыцягнула ўвагу Ісака Абрамавіча, выклікае цяжкасці. Якія «картинки из жизни Белоруссии» прыводзіў мінскі настаўнік, высветліць таксама нельга. Можна толькі адзначыць, што тады, калі тэкст І. А. Сербавы выйшаў з друку, ён зацікавіў многіх чытачоў [7, с. 262].

Па заданні Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага камітэта І. А. Сербав у сярэдзіне лютага 1911 г. быў камандзіраваны «в некоторые пункты Минской губернии для составления этнографических коллекций» (цыт. па [1, с. 36, мал. 1]).

¹⁰Местный отдел // Могилёв. губ. ведомости. 1903. № 28–29. Часть неофици. С. 117. (Тут і далей назвы выданняў прыводзяцца з захаваннем асаблівасцей арыгінала. – А. В.)

¹¹Список членов Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества за 1910 г. // Зап. сев.-зап. отд. ИРГО. 1911. Кн. 2. С. 427.

¹²Устав Минского церковного историко-археологического комитета // Мин. епарх. ведомости. 1908. № 3. Прил. к неофици. части С. 1–6; Открытие М. Ц. Историко-археологического комитета // Мин. епарх. ведомости. 1908. № 4. Часть неофици. С. 99–100; Из жизни и деятельности Мин. Ц. И.-Арх. Комитета // Мин. старина. 1911. Вып. 2. С. 235–241.

¹³Заседания Цер. Историко-Археологического Комитета // Мин. епарх. ведомости. 1909. № 1. Часть неофици. С. 40.

¹⁴Журнал общего годовичного собрания Минского Церковного историко-археологического комитета // Мин. старина. 1909. Вып. 1. С. 167.

¹⁵Посещение Музея академиком А. А. Шахматовым // Мин. епарх. ведомости. 1910. № 5. Часть неофици. С. 120.

¹⁶СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1427.

¹⁷Матар’ялы да беларускае бібліяграфіі. Том IV. Этнографія / уклад. А. Шлюбскі. Мінск : Выд-ва Ін-та беларус. культуры, 1927. С. 5.

¹⁸Нац. арх. Рэсп. Беларусь (НАРБ). Ф. 205. Воп. 3. Спр. 7480. Арк. 3 адв.

¹⁹Матар’ялы да беларускае бібліяграфіі. Том IV. Этнографія / уклад. А. Шлюбскі. Мінск : Выд-ва Ін-та беларус. культуры, 1927. С. 5.

²⁰Цэнтр. навук. арх. Нац. акад. навук Беларусі (ЦНА НАНБ). Ф. 14. Воп. 1. Спр. 186. Арк. 7.

Вярнуўшыся з вандроўкі, маршрут якой пралягаў праз Даманавічы (сённяшні Калінкавіцкі раён Гомельскай вобласці), Жыцін, Крынкі (сённяшні Асіповіцкі раён Магілёўскай вобласці) і яго родныя Кульшычы (сённяшні Слаўгарадскі раён Магілёўскай вобласці) [1, с. 26], І. А. Сербаў ахвотна дзяліўся з сябрамі мінскага навуковага таварыства атрыманымі вынікамі. Яго апантанасць перадавалася слухачам. Я. А. Масальская-Сурына 9 сакавіка 1911 г. адправіла свайму брату чарговы ліст. «О Сербове, конечно, писалось очень горячо», – угадвала яна пазней у мемуарах [7, с. 262]. Менавіта з гэтага ліста пачалося завочнае знаёмства А. А. Шахматава з І. А. Сербавым.

Я. А. Масальская-Сурына з захапленнем распавядала пра незвычайнага настаўніка гарадскога вучылішча: «От него я впервые услышала о древнем белорусском племени сакунов. <...> Он тратит свои последние гроши, чтобы объезжать селения сакунов, записывая их песни и поговорки. Одних песен у него набралось до ста шестидесяти, и мотивы их он положил на ноты. Оленька²¹ их спела нам, очень-очень красивые, мелодичные, хотя и грустные мотивы» [7, с. 262].

Да ліста была дададзена апошняя апублікаваная праца Ісака Абрамавіча. «Просмотри его статьи о селе Великом и подумай, как достать Сербову средств», – настойліва рэкамендавала брату Яўгенія Аляксандраўна [7, с. 262].

Праз дзесяць дзён Аляксей Аляксандравіч даслаў разгорнуты адказ. Ён заўважыў: «О сакунах я много слышал, много писалось о них в разных статьях; разумею, сакунов Пинского уезда, названных так потому, что они вместо “ся” произносят “са” (назвываясь, старалась)». Вядомы навуковец высока ацаніў творчасць пачаткоўца-этнографа: «С большим интересом прочел статьи г. Сербова» [7, с. 262].

Надзвычай сур’ёзна А. А. Шахматаў аднёсся да фінансаванага становішча адмыслоўца. Ён параіў Я. А. Масальскай-Сурынай: «Посоветуй ему написать через меня в Отделение русского языка и словесности просьбу о выдаче ему ста рублей на поездку туда-то, с такою-то целью» [7, с. 262]. Акрамя таго, разумеючы важнасць метадычнага забеспячэння навуковай дзейнасці, выбітны даследчык паабяцаў: «Мы вышлем ему белорусскую программу. Знает ли он труды Карского?» [7, с. 262]. Засталося не вызначаным, ці быў І. А. Сербаў знаёмы з брашурай Я. Ф. Карскага «Программа для собирания особенностей белорусского наречия»²² ў 1911 г. Можна толькі сцвярджаць, што ў наступныя гады гэта выданне стала адной з яго настольных кніг.

Менавіта ў адпаведнасці з праграмай, распрацаванай Я. Ф. Карскім, Ісак Абрамавіч здзейсніў апісанне гаворкі беларусаў-сакуноў, якое апублікаваў у 1915 г.²³ Згодна з рэкамендацыямі Я. Ф. Карскага ён у 1913–1914 гг. падрыхтаваў апісанне і гаворкі вічынцаў²⁴ – жыхароў групы вёсак з цэнтрам у Вічыне (сённяшні Лунінецкі раён Брэсцкай вобласці). Гэтыя лінгвістычныя матэрыялы, аднак, так і не былі надрукаваны.

Няма сумненняў у тым, што аўтарытэтны акадэмік звярнуў увагу на досвед апантанага адмыслоўца. Добра памятаючы пра плён экспедыцыі 1908 г., А. А. Шахматаў марыў аб яшчэ адной паездцы на тэрыторыю Беларусі. Ён задумаўся аб падарожжы ў Бабруйскі павет і ў канцы сакавіка 1911 г. папрасіў сястру: «Быть может, ты, если увидишь еще раз Сербова, порасспросишь его, какие волости наиболее глухие. Меня более всего будет интересовать язык, произношение» [7, с. 263].

Тэма сакуноў зацікавіла і іншых сяброў Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага таварыства. А. К. Снітка запланаваў паездку «в село Битино, средоточие сакунов, лентой протянувшееся из Бобруйского уезда в Могилёвский разбросанными островками» [7, с. 264]. Ён запрасіў А. А. Шахматава прыняць удзел у вандроўцы. Гэта ідэя спадабалася сталічнаму навукоўцу, аднак да яе рэалізацыі справа так і не дайшла.

Думкі пра вывучэнне побыту і мовы сакуноў займалі перадусім Ісака Абрамавіча. Ён бачыў, што лад жыцця няўхільна змяняецца, і імкнуўся заахоціць сяброў і знаёмых да вывучэння «говора и племени, исчезающих с лица земли» [7, с. 262]. У самым канцы сакавіка 1911 г. яго словы загучалі ў чарговым лісце Я. А. Масальскай-Сурынай да брата: «Сербова зовут в виленское географическое общество, но он хочет себя посвятить Минской губернии. Пойми, через два года проведут железные дороги в Полесии, и от нетронутой старины этой, от говоров, костюмов, обрядов и всего уклада жизни этого не останется ничего» [7, с. 264].

Безумоўна, Аляксей Аляксандравіч, які фактычна курыраваў усю дыялекталагічную працу Расійскай імперыі, і сам добра разумеў перспектыву знікнення аўтэнтчных гаворак і многіх праяў традыцыйнай культуры. Ён не застаўся ў баку ад дапамогі І. А. Сербаву. Ужо ў красавіку 1911 г. А. А. Шахматаў даваў справаздачу Я. А. Масальскай-Сурынай: «Поездка Сербова состоится, как я уже писал Тете»²⁵. Но деньги Снитко получит не раньше конца апреля благодаря наступившему праздничному времени» [7, с. 265].

²¹Вольга Аляксееўна Шахматава – малодшая сястра Я. А. Масальскай-Сурынай і А. А. Шахматава. – А. В.

²²Программы для собирания особенностей народных говоров. Программа для собирания особенностей белорусского наречия / сост. Е. Ф. Карский. СПб. : Изд-во Отд-ния рус. яз. и словесности Имп. акад. наук, 1897.

²³Сербов И. А. Белорусы-сакуны. Краткий этнографический очерк. Петроград : Тип. Акад. наук, 1915. С. 50–180.

²⁴СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 13 адв., 14, 15.

²⁵Вольга Мікалаеўна Шахматава – цётка, якая замяніла Шахматавым іх рана памерлую маці. – А. В.

Экспедыцыя сапраўды адбылася. Летам 1911 г. па даручэнні паўночна-заходняга аддзела ІРГТ І. А. Сербаву здзейсніў вандроўку па Ігуменскім і Бабруйскім паветах Мінскай губерні, Магілёўскім і Чавускім паветах Магілёўскай губерні. Ён сабраў багаты этнаграфічны матэрыял і зрабіў каля тысячы фотаздымкаў²⁶ [1, с. 27, 33]. Наступная паездка адбылася летам 1912 г. Маршрут І. А. Сербаву праходзіў па Бабруйскім, Ігуменскім, Мазырскім, Слуцкім, Пінскім паветах Мінскай губерні. Падчас экспедыцыі, нягледзячы на наяўнасць афіцыйных дазваляў, Ісак Абрамавіч быў двойчы арыштаваны. Тым не менш і гэтая «экскурсія» прынесла вялікі навуковы плён. Даследчык неаднойчы распавядаў аб праведзенай працы ў Мінску і Вільні, падрыхтаваў і апублікаваў грунтоўную справаздачу²⁷ [1, с. 27; 4, с. 195].

Сціплы настаўнік набыў вядомасць у навуковых колах двух гарадоў. Ён прымаў самы актыўны ўдзел у жыцці Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага камітэта. І хаця Я. А. Масальская-Сурына з'ехала з Мінска яшчэ вясной 1911 г., асобныя звесткі аб дзейнасці адмыслоўца працягвалі даходзіць да А. А. Шахматава. Так, у адным са сваіх лістоў А. К. Снітка распавёў свайму старэйшаму калегу аб тым, што І. А. Сербаву падарыў камітэту калекцыю «вытканых узораў работы Сакунов»²⁸. Акрамя таго, А. К. Снітка даслаў выбітнаму лінгвісту фотаздымак гэтых «узораў», зроблены Ісакам Абрамавічам²⁹. Паведамленне А. К. Сніткі не мела даты, але можна меркаваць, што яно было адпраўлена не пазней за лістапад 1912 г.

Менавіта позняй восенню 1912 г. І. А. Сербаву атрымаў першы ліст ад акадэміка А. А. Шахматава³⁰. Адрас мінскага педагога славы навуковец удакладніў у А. К. Сніткі³¹. «Благодарю Вас за внимание к моим скромным трудам в деле изучения родного края», – адказаў Ісак Абрамавіч 30 лістапада. Так распачалася перапіска, якая працягвалася да канца 1917 г.

Што падштурхнула А. А. Шахматава напісаць І. А. Сербаву, можна толькі здагадацца. Магчыма, ён хацеў падзякаваць за дасланы фотаздымак. Нясумненна, ён імкнуўся фінансава падтрымаць неба-

гатага адмыслоўца. Ісак Абрамавіч з уласцівым яму пачуццём сумленнасці і адказнасці ад такой дапамогі адмовіўся: «Покорно прошу Вас, если возможно, примите меня под свою руку, но денежных средств пока не выдавайте: эти рубли меня крайне стесняют и связывают»³². Нельга выключыць і таго, што Аляксей Аляксандравіч адгукнуўся на атрыманне рукапісу кнігі пра сакуноў. Ва ўсялякім выпадку, «кароткі этнаграфічны нарыс» быў высланы ў Імператарскую акадэмію навук не пазней за снежань 1912 г.³³

Атрыманне ліста з Санкт-Пецярбурга стала нешэраговай падзеяй у жыцці І. А. Сербаву. Падзякаваўшы за ўвагу да сваёй асобы, ён падзяліўся з акадэмікам планами: «Будущим летом думаю заняться исследованием великого Оброва, Руды и Ясения, т. е. области ловищ и гоньбищ, принадлежавших Малу Кольчанину, о котором Вы изволите упоминать на 375 стр. “в летописных сводах»³⁴. Там я быў ужо два разы, но всегда проездом, наскоро. Малковичи и Погост являются центром, от которого распространяются – на восток ударное “о”, на запад “у”, на север “е” и на юг “и”, напр.: кот – кут – кет – кит; стол – стул – стел – стил; бор – бур – бер – бир и т. д. В то же время на юго-восток идет замена ударного “ы” на “у”, напр.: мышь – мушь, вы – ву, бык – бук, быў – буў и т. д. Все это только примеры богатства и разнообразия того среднеполюского говора, который сохранился еще в необъятной Минщине»³⁵.

І. А. Сербаву, паглыбляючыся ў лінгвістычныя праблемы, аб'ектыўна падыходзіў да ацэнкі сваіх ведаў. Ён марыў аб магчымасці атрымаць ад дасведчанага спецыяліста парады і крытыку: «Ваш высокий авторитет и просвещенное руководство для меня были бы чрезвычайно ценны. Они предохранили бы меня от неприятного взгляда местных властей и поддержали бы морально, что несравненно дороже и выше всяких субсидий»³⁶.

І ўсё ж настаўнік даволі востра адчуваў недахоп грошай. Ён стрымана патлумачыў складаную сітуацыю: «Корреспонденция в Академию наук пересылается бесплатно, но требуется печать или бумажная оплата. Не могу ли получить какой-нибудь десяток этих оплаток-печатей для пересылок в Академию корректуры и рукописей?»³⁷

²⁶ Сербов И. А. По Дреговичской области летом 1911 г. // Зап. сев.-зап. отд. ИРГО. 1912. Кн. 3. С. 304–320.

²⁷ Сербов И. А. Поездка по Полесью летом 1912 г. // Зап. сев.-зап. отд. ИРГО. 1913. Кн. 4. С. 70–102.

²⁸ СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1427. Арк. 6–6 адв.

²⁹ Там жа.

³⁰ Там жа. Спр. 1374. Арк. 1.

³¹ Там жа. Спр. 1427. Арк. 6.

³² Там жа. Спр. 1374. Арк. 2.

³³ Там жа. Арк. 7–7 адв.

³⁴ Маецца на ўвазе праца А. А. Шахматава «Разыскания о древнейших русских летописных сводах» (1908). А. А. Шахматаў прыводзіў звесткі з летапісу «Аповесць мінулых гадоў» і пісаў пра князя Мала, правадыра драўлян. У 945 г. той узначаліў паўстанне супраць пабораў кіеўскага князя Ігара, а ў 946 г. быў забіты па загадзе ўдавы Ігара княгіні Вольгі. Вядомы лінгвіст лічыў, што князь Мал паходзіў з Кольца (Клецка).

³⁵ СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 1–1 адв.

³⁶ Там жа. Арк. 1 адв.

³⁷ Там жа. Арк. 2 адв.

У хуткім часе просьба была задаволена³⁸. А. А. Шахматаў, дасылаючы І. А. Сербаву ў канцы 1912 г. чарговыя лісты, не шкадаваў добрых слоў. Ісак Абрамавіч быў прыемна ўражаны. «Вы меня так обласкали и ободрили своими декабрьскими письмами», – узгадваў ён нават праз некалькі месяцаў³⁹.

А ў канцы 1912 г. мінскі настаўнік вырашыў падзяліцца са старэйшым калегам зладзённымі турботамі: «Хотелось бы очень иметь труды великих белоруссов, но просто не знаю, где достать их. Например, Е. Р. Карский в своих “Белоруссах” часто ссылается на Ваши “Исследования”⁴⁰, но я, к сожалению, не могу найти их в продаже. Ваши “Разыскания в летописных сводах”⁴¹ случайно увидел у Андрея Константиновича [Снитко. – А. В.] и выпросил на время для ознакомления, но эта ценная книга мне просто необходима на каждом шагу»⁴².

Невядома, ці даслаў А. А. Шахматаў І. А. Сербаву так патрэбныя працы. Вядома толькі, што напрыканцы 1912 г. мінскі настаўнік атрымаў навіну, якая адсунула на другі план і клопаты з пошукам кніг, і думкі пра карэктурку рукапісу. Згодна з рашэннем кіраўніцтва Ісак Абрамавіч мусіў заняць вакансію настаўніка Віленскага трэцяга гарадскога вучылішча. Прыступіць да новых абавязкаў належала з 1 студзеня 1913 г.⁴³

Ісак Абрамавіч адправіў Аляксею Аляксандравічу Шахматаву ліст, поўны смутку і горкай іроніі: «Со мной теперь стряслась целая беда: переводят в Вильну, что мне очень не нравится, совершенно расстроился. Масса работы на руках, а работать не могу, лишился сна и душевного покоя. Не знаю, что делать. Думаю наказать учебный округ по китайскому⁴⁴ обычаю, только не повешусь, а попрошусь на полесское болото»⁴⁵. І. А. Сербаву непакоіла пытанне, ці здолее ён на новым месцы працягваць распачатыя навуковыя даследаванні. Клапаціў яго і фінансавы аспект пераезду ў вялікі горад: «Правда, семья моя состоит всего из двух душ – меня и жены, но что я буду делать и как жить в Вильне на 730 руб. годового содержания...»⁴⁶

У аўтабіяграфіі, напісанай у 1923 г., ён адзначыў, што быў накіраваны ў цэнтр навучальнай акругі па распараджэнні папярэдніка⁴⁷. Канешне, *curriculum vitae*, складзенае пры працаўладкаванні, – не той жанр, у якім варта ўзгадваць асабістыя крыўды.

А вось у прыватных размовах канца 1912 г. – пачатку 1913 г. Ісак Абрамавіч скардзіўся, што «в Вильну его перевел правитель Сев.-Зап. Отделения И.Р.Г.О. г. Довгялло (он же правитель канцелярии попечителя), чтобы воспользоваться им как рабочей силою в целях отдела»⁴⁸.

Не маючы магчымасці змяніць рашэнне кіраўніцтва і не збіраючыся адмаўляцца ад настаўніцкай кар’еры, Ісак Абрамавіч пераехаў у Вільню. Сябры і знаёмыя паспрабавалі дапамагчы І. А. Сербаву застацца ў Мінску. Яны, не дамаўляючыся, вырашылі звярнуцца да чалавека, на аўтарытэт і сувязі якога моцна разлічвалі. У пачатку 1913 г. А. К. Снітка і Е. Р. Раманаў адправілі лісты да А. А. Шахматава ў Санкт-Пецярбург.

А. К. Снітка перажываў не столькі за лёс Ісака Абрамавіча, колькі за перспектывы навуковага таварыства ў Мінску: «Если, глубокоуважаемый Алексей Александрович, Вы пожелаете... похлопотать за Сербова – то окажете огромную услугу нашему Комитету. Без Сербова деятельность нашего Комитета, в смысле этнографических⁴⁹ исследований, совершенно падает. А мы с Сербовым как раз наметили чрезвычайно интересные пункты для экскурсий: Копыль, Оброво и брагинский клин. Хотелось бы воспользоваться Ис. Ав., чтобы подробнее исследовать Минскую губ., и, кажется, тогда придется внести некоторые поправки в карту Карского распространения говоров в Белоруссии. <...> Повторюсь, что для Комитета Сербов очень нужен и Ком. хочет его привлечь к Минску»⁵⁰.

Е. Р. Раманава непакоіла будучыня не арганізацыі, а лёс вопытнага спецыяліста. Яго ліст, адпраўлены 23 лютага 1913 г., быў напоўнены бацькоўскім клопатам аб Ісаку Абрамавічу: «Ничего не имея против выполнения проектов г. Довгялло и г. Снитко, И. А. Сербов все же не может не сознавать, что он имеет право на большее внимание с их стороны для улучшения его служебного положения. Ему уже 42 года, на учительской службе он более 20 лет и при всем том он только учитель городского училища, получает 56 руб. в месяц и находится в подчинении у юнцов-инспекторов, не имеющих решительно никаких заслуг ни в служебном, ни еще менее – в научном отношении. <...> Обо всем этом я счел долгом... доложить Вам, на случай, Вы

³⁸СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 4.

³⁹Там жа. Арк. 7 адв.

⁴⁰Маецца на ўвазе праца А. А. Шахматава «Исследования в области русской фонетики» (1893).

⁴¹Маецца на ўвазе праца А. А. Шахматава «Разыскания о древнейших русских летописных сводах» (1908).

⁴²СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 3–4 адв.

⁴³Памятная книжка Виленского учебного округа на 1913 год. Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1913. С. 371.

⁴⁴Слова падкрэслена атраментам.

⁴⁵СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 4 адв.

⁴⁶Там жа.

⁴⁷НАРБ. Ф. 205. Воп. 3. Спр. 7480. Арк. 3 адв.

⁴⁸ЦНБ НАНБ. Адзел рэдкіх кніг і рукапісаў. Ф. 42 (М. Я. Грынблат). Воп. 1. Спр. 2110. Арк. 1.

⁴⁹Тут і далей у цытаваным дакуменце словы падкрэслены алоўкам. Верагодна, пазнакі зроблены А. А. Шахматавым. – А. В.

⁵⁰СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1427. Арк. 8 адв., 9–9 адв.

найдете нужным в письме к попечителю просить о возвращении его в Минск не на прежнюю должность, что было бы для Сербова понижением, а на должность учителя-инспектора вновь открываемого IV училища»⁵¹.

Па ініцыятыве А. А. Шахматава галоўная навуковая ўстанова Расійскай імперыі аператыўна падрыхтавала хадаўніцтва аб перамяшчэнні настаўніка І. А. Сербаву з Вільні ў Мінск. Ужо 10 сакавіка кіраўнік канцэлярыі навукальнай акругі Д. І. Даўгяла паведаміў свайму падначаленаму аб атрыманні афіцыйнага дакумента з Імператарскай акадэміі навук. Дзмітрый Іванавіч патлумачыў, што, нягледзячы на настойлівыя просьбы з Санкт-Пецярбурга, пазіцыя папярэдняга не змянілася. І. А. Сербаву, як члена паўночна-заходняга аддзела ІРГТ, пераводзіць у Мінск не будучы⁵².

Праз два дні без асаблівага спадзявання на пспех педагог і даследчык паспрабаваў асабіста паразмаўляць з папярэдням акругі А. А. Астравумавым. Гэту сустрэчу Ісак Абрамавіч апісаў у лісце да А. А. Шахматава:

«Сегодня пошел на прием. Для виду взял с собою на всякий случай отчет о последней поездке на Полесье.

Попечитель показался мне добродушным старичком и довольно обходительным человеком. Произшел приблизительно такой диалог:

- Я слышал о ваших работах.
- Работаю понемногу.
- Вы нам нужны здесь.
- Как вам угодно.
- Мы вас командидуем летом для собирания материалов по этнографии.
- Я в полном распоряжении Вашего превосходительства.
- Да, но вот за вас поступило ходатайство о перемещении обратно в Минск.
- Да, там я нужен.
- Но разве там некому работать?
- Не знаю.
- Мы вас и здесь можем устроить инспектором городского училища.
- Спасибо.
- Все-таки вы можете работать и для нас, и для Минска, живя здесь.
- Это невозможно. Там работы много по предстоящему археологическому съезду.

– Да, я знаю эти съезды, мне приходилось их открывать...

Вот и все, что я вынес из приемной. Видимо, меня не отпустят из Вильни»⁵³.

Так і адбылося.

Канчаткова змірыўшыся з рашэннем кіраўніцтва, Ісак Абрамавіч паглыбіўся ў навуку. У тым жа сакавіку, дасылаючы А. А. Шахматаву ліст з падзякай за клопаты, І. А. Сербаву паабяцаў: «Летом поеду на Полесье и представлю Вам свои работы»⁵⁴. Але і вясной ён паспеў зрабіць нямала.

Яшчэ ў снежні 1912 г. І. А. Сербаву разлічваў атрымаць з Санкт-Пецярбурга карэктурку кнігі пра дрыгавічоў-сакуноў. Доўгачаканая пасылка, аднак, затрымлівалася. Не прыходзіла яна і на новы вільніскі адрас. Такая сітуацыя пачала моцна турбаваць настаўніка⁵⁵. Імкнучыся высветліць лёс рукапісу, у канцы лютага 1913 г. Ісак Абрамавіч даслаў запыт А. А. Шахматаву. Ужо праз некалькі дзён тэкст карэктуркі нарэшце знайшоў свайго адрасата. У пачатку сакавіка даследчык вычытаў рукапіс і даслаў новы варыянт у Імператарскую акадэмію навук⁵⁶. Магчыма, фрагмент менавіта гэтага тэксту захаваўся ў архіве А. А. Шахматава⁵⁷.

У сакавіку 1913 г. Ісак Абрамавіч падзяліўся з пецярбургскім даследчыкам яшчэ адным клопатам: ён хацеў знайсці для сваіх летніх «экскурсій» фанограф⁵⁸. Праблема адсутнасці фанографа абмяркоўвалася сябрамі паўночна-заходняга аддзела ІРГТ яшчэ ў 1911 г.⁵⁹ Грошы, неабходныя для пакупкі, арганізацыя сабраць так і не здолела. Ісак Абрамавіч задумаў пазычыць патрэбны яму апарат у Імператарскай акадэміі навук. Зварот да Аляксея Аляксандравіча не быў выпадковым: несумненна, І. А. Сербаву ведаў аб экспедыцыі, зладжанай сталічным навукоўцам у 1908 г. Знайсці фанограф, нягледзячы на ўсе намаганні, не атрымалася. Чарговая няўдача тым не менш мэтанакіраванага даследчыка не разыхваціла.

У красавіку ён актывізаваў падрыхтоўку да новай паездкі на Палессе. Фінансавую падтрымку абяцала аказаць мясцовае аддзяленне ІРГТ [1, с. 28]. У адпаведнасці з хадаўніцтвам таварыства ў канцэлярыях гродзенскага і мінскага губернатараў былі аформлены пасведчанні, якія прадпісвалі чыноўнікам і паліцыі спрыяць навукоўцу ў выкананні ўскладзеных на яго даручэнняў⁶⁰. Акрамя таго, добра памятаючы, што ў мінулагаднім падарожжы аналагічныя дакументы не выратавалі ад непрыемнасцей, І. А. Сербаву

⁵¹ЦНБ НАНБ. Аддзел рэдкіх кніг і рукапісаў. Ф. 42 (М. Я. Грынблат). Воп. 1. Спр. 2110. Арк. 1–2.

⁵²СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 5.

⁵³Там жа. Арк. 5 адв., 6.

⁵⁴Там жа. Арк. 6 адв.

⁵⁵Там жа. Арк. 7 адв.

⁵⁶Там жа. Арк. 8.

⁵⁷Там жа. Воп. 2. Спр. 180.

⁵⁸Там жа. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 10.

⁵⁹Журналы и протоколы северо-западного отдела за 1911 г. // Зап. сев.-зап. отд. ИРГО. 1912. Кн. 3. С. 381.

⁶⁰СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 11 адв.

звярнуўся да А. А. Шахматава з просьбай: «Мне хотелось бы лично от Вас или Академии бумагу, из которой было бы видно, что я работаю на Полесье от Академии наук. Бумага эта имела бы некоторое значение для недреманого ока полиции. Документами я пользуюсь очень осторожно, т. е. в крайней необходимости, напр., при аресте»⁶¹. Відавочна, менавіта дзякуючы хадайніцтву старшыні аддзялення рускай мовы і славеснасці афіцыйныя лісты ад Імператарскай акадэміі навук былі своєчасова аформлены [1, с. 28].

Разважаючы над перспектывамі ўласнай даследчай працы, І. А. Сербай разумеў абмежаванасць сваіх ведаў. На велікодных святы, якія ў 1913 г. прыпадалі на 27 красавіка, ён хацеў выбрацца ў Санкт-Пецярбург і паказаць А. А. Шахматаву свае напрацоўкі. Гэта паездка, аднак, па нявысветленых прычынах не адбылася⁶².

І. А. Сербай першапачаткова запланаваў выезд на другую палову мая. Абставіны нечакана змяніліся: школьнае кіраўніцтва выдала распараджэнне, згодна з якім экзамены павінны былі заканчвацца не раней 8 чэрвеня⁶³. Пачатак «экспедыцыі» прыйшлося адкласці. У першы дзень летніх канікул Ісак Абрамавіч нарэшце выправіўся ў экспедыцыю. За тры летнія месяцы ён пабываў у Пінскім і Мазырскім павятах Мінскай губерні, Слоніўскім, Пружанскім і Кобрынскім павятах Гродзенскай губерні [1, с. 28]. Гэта вандроўка таксама не абышлася без складанасцей: у канцы ліпеня даследчык цяжка захварэў⁶⁴.

Тым не менш Ісак Абрамавіч застаўся задаволены вынікамі няпростай вандроўкі. У верасні 1913 г. ён даслаў Аляксею Аляксандравічу справаздачу: «Объехал довольно большой район, от бассейна Цны до истоков Ясельды. <...> Собрано до 500 фотографий по этнографии края, отмечено много черт из родового быта и языка белорусского племени и наконец записано до 1000 словесных произведений народного творчества, из которых на песни приходится до 70 номеров. Некоторые песни по своему складу и содержанию отличаются высокими качествами»⁶⁵.

Падзяліўся ён і бліжэйшымі творчымі планами: «...приступаю к обработке материалов. Думаю представить Вам:

“а) краткий отчет⁶⁶ о поездке;

в) очерк о наречии пинчуков⁶⁷;

г) ‘Вичинцы – полевые люди’, этнографический очерк, наподобие сакунов. В предисловии к очерку будет помещена статья о сохранившихся признаках родового быта на Полесье;

д) сборник песен»⁶⁸.

Апрацоўку твораў вуснай народнай творчасці І. А. Сербай вырашыў адкласці на пачатак 1914 г. Тры іншыя працы даследчык хацеў завяршыць яшчэ да канца 1913 г. Жыццё, аднак, унесла ў гэтыя планы карэктывы.

Восенню 1913 г. І. А. Сербай падрыхтаваў два рукапісы. Адзін быў прызначаны для паўночна-заходняга аддзела ІРГТ, другі – для Аддзялення рускай мовы і славеснасці Імператарскай акадэміі навук. Матэрыял аб паездцы на Пінскае Палессе, які ўвайшоў у гадавую справаздачу таварыства ў Вільні, застаўся неапублікаваным [1]. Тэкст, дасланы ў Санкт-Пецярбург, убачыў свет у снежні 1913 г.⁶⁹

Акрамя таго, Ісак Абрамавіч працаваў над нарысам аб грамадскім развіцці паляшукіх супольнасцей. На пасяджэнні паўночна-заходняга аддзела ІРГТ, якое адбылося 16 лістапада 1913 г., даследчык прачытаў даклад на тэму «Признаки родового быта на Полесье». Сваё выступленне ён праілюстраваў уласнымі фотаздымкамі [1, с. 32]. «Здесь, среди лесов и болот... до сего времени сохранились явственные следы восточно-славянского родового быта, при том со всеми его типичными признаками решительно во всем – в материальной и духовной культуре, нравах и обычаях, фольклоре и наречии. Древние местные поселения... в общем представляют собой живые этнографические музеи. Сюда, точно по уговору, сошлись, разместились и размежевались по родовым общинам положительно все говоры и диалекты белорусского языка», – быў упэўнены навуковец у 1913 г.⁷⁰ Даклад выклікаў шмат крытычных заўваг [1, с. 32]. І. А. Сербаву яны не збынтэжылі. «Мне хочется... доказать, что на Полесье сохранились остатки родового быта», – распавядаў ён А. А. Шахматаву⁷¹.

Навуковай дзейнасцю Ісак Абрамавіч мог займацца толькі ў хвіліны, вольныя ад шматлікіх настаяніцкіх абавязкаў. Да пачатку 1914 г. скончыць працу над нарысам пра вичинцаў не атрымалася. І. А. Сербай паспрабаваў завяршыць рукапіс да канца навучальнага года, аднак у маі 1914 г. зразумеў, што

⁶¹СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 11 адв. – 12.

⁶²Там жа. Арк. 12.

⁶³Там жа. Арк. 11–11 адв.

⁶⁴Там жа. Арк. 13–13 адв.

⁶⁵Там жа. Арк. 13 адв. – 14.

⁶⁶Тут і далей у цытаваным дакуменце словы падкрэслены алоўкам. Верагодна, пазнакі зроблены А. А. Шахматавым. – А. В.

⁶⁷Цытата прыводзіцца з захаваннем асаблівасцей афармлення арыгінала. – А. В.

⁶⁸СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 14.

⁶⁹Сербов И. А. Отчет И. А. Сербова о поездке на Пинское Полесье для собирания этнографического и лингвистического материала // Отчет Импер. акад. наук по Отд-нию рус. яз. и словесности за 1913 г. СПб. : Тип. Импер. акад. наук, 1913. С. 21–26.

⁷⁰Сербов И. А. Отчет И. А. Сербова о поездке на Пинское Полесье... С. 22.

⁷¹СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 16.

«перабяліць» усе 280 чарнавых аркушаў у прызначаны самому сабе тэрмін не паспее. Тым не менш ён быў настроены аптымістычна: «Теперь остается только переписать программу по исследованию языка, песни и сказки»⁷².

Ні зімой, ні вясной 1914 г. Імператарская акадэмія навук так і не даслала новы варыянт карэктуры працы пра сакуноў. Адмысловец скарыстаўся паўзай, каб удасканаліць першапачатковую версію этнаграфічных нарысаў. Ісака Абрамавіча непакоілі два пытанні, і, імкнучыся іх вырашыць, у пачатку мая ён звярнуўся да А. А. Шахматава. Па-першае, з-за таго, што падрыхтоўка тэксту пра вічынцаў зацягвалася, на неакрэслены час у рукапісе заставаўся даклад аб прыкметах радавога быту на Палессі. Між тым гэты матэрыял І. А. Сербаву лічыў вельмі важным. Даследчык прапанаваў змясціць яго ў якасці ўводзін да кнігі пра беларусаў-сакуноў. Віленскі этнограф быў упэўнены, што гэты даклад «послужит... объяснением ко всем монографиям такого рода»⁷³. Па-другое, Ісака Абрамавіча моцна непакоіла думка аб памылках, якія маглі знайсціся ва ўласнаручна і, адпаведна, не вельмі прафесійна зробленых нотных запісах. Прышлося чарговы раз турбаваць аўтарытэтнага лінгвіста: «Алексей Александрович, распорядитесь, пожалуйста, на месте, чтобы кто-нибудь из знающих теорию музыки поставил правильно знаки при ключе в моих записях белорусских мелодий, помещенных в "Сакунах"»⁷⁴.

Акрамя таго, віленскі настаўнік па-ранейшаму марыў аб паездцы ў Санкт-Пецярбург. У маі 1914 г. ён запытаў А. А. Шахматава аб магчымасці сустрэцца ў жніўні ці верасні, каб «представить... свою работу и попросить кое-что из книжного старья»⁷⁵. Гэта паездка таксама не адбылася. Адною з прычын змены планаў даследчыка сталі перамены ў яго кар’еры.

Яшчэ летам 1913 г. А. К. Снітка, які не губляў надзеі ажывіць дзейнасць Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага камітэта, зноў папрасіў А. А. Шахматава паспрыць вяртанню І. А. Сербаву ў Мінск⁷⁶. Ісак Абрамавіч гэту ініцыятыву не ўхваліў і ў пачатку верасня напісаў акадэміку: «Сердечно благодарю Вас, но не стоит пока подымать этот вопрос, т. к. попечитель снова подтвердил, что он меня не выпустит

из Вильны. Придется подождать, пока наступят лучшие времена»⁷⁷. Выкладаць у Вільне, аднак, давялося нядоўга. Відавочна не жадаючы абвастраць сітуацыю і даводзіць справу да новага канфлікту з Імператарскай акадэміяй навук, папачыцель Віленскай навучальнай акругі А. А. Астравумаў знайшоў кампраміснае рашэнне. Ён накіраваў дасведчанага настаўніка на пасаду інспектара Вышэйшага пачатковага змешанага вучылішча ў Троках. З 15 ліпеня 1914 г. адмысловец прыступіў да выканання новых абавязкаў⁷⁸.

Імператар Мікалай II 20 ліпеня падпісаў маніфест, які азнаменаваў уступленне Расійскай імперыі ў вайну. «Военная встряска», як стрымана ахарактарызаваў падзеі ліпеня – жніўня 1914 г. нядаўна прызначаны інспектар трокскага вучылішча⁷⁹, істотна ўскладніла здзяйсненне ўсяго задуманага.

Толькі ў пачатку восені І. А. Сербаву змог вярнуцца да навуковай працы. У верасні 1914 г. ён напісаў ліст А. А. Шахматаву, у якім распавёў аб сваіх далейшых планах. Ён збіраўся нарэшце скончыць працу пра вічынцаў і ў хуткім часе напісаць пра дзятлаўцаў. Атрымаўшы паведамленне аб тым, што ў друкарні Імператарскай акадэміі навук завяршалася падрыхтоўка да выдання нарысаў пра сакуноў, адмысловец нагадаў аб сваёй просьбе змясціць тэкст «Признаки родового быта на Полесье» ў якасці ўводзін да кнігі. Карыстаючыся магчымасцю, ён таксама прапанаваў Аляксею Аляксандравічу ўключыць у ілюстрацыі карту ўсёй Беларусі ці хаця б Палесся⁸⁰. Як паказаў час, пры публікацыі было ўлічана першае з двух пажаданняў⁸¹.

Канчатковы дазвол на друк манаграфіі быў выданы акадэмікам С. Ф. Альдэнбургам 15 верасня 1915 г.⁸² Даследаванне пра сакуноў адразу выклікала цікавасць у прафесіяналаў. А. А. Шахматаў у тым жа 1915 г. апублікаваў працу «Очерк древнейшего периода истории русского языка», у якой, разглядаючы асаблівасці беларускай гаворкі, прыводзіў прыклады, узятыя з матэрыялаў І. А. Сербаву⁸³.

Доўгачаканая кніга ўбачыла свет у складаны для яе аўтара перыяд. У жніўні 1915 г., калі нямецкія войскі набліжаліся да Вільні, ён разам з жонкай стаў бежанцам. Некалькі месяцаў Ісак Абрамавіч, як ён

⁷²СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 15.

⁷³Там жа. Арк. 17–17 адв.

⁷⁴Там жа. Арк. 16 адв.

⁷⁵Там жа. Арк. 15 адв.

⁷⁶Там жа. Арк. 14 адв.

⁷⁷Там жа.

⁷⁸Памятная книжка Виленского учебного округа на 1915 год. Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1915. С. 74–75.

⁷⁹СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 17.

⁸⁰Там жа. Арк. 17–17 адв.

⁸¹Сербов И. А. Белорусы-сакуны... С. 1–27.

⁸²Там жа.

⁸³Шахматов А. А. Вып. 11. 1. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энцикл. слав. филологии. Петроград : Тип. Импер. акад. наук, 1915. С. 279.

сам узгадваў, «скітаўся по міру»⁸⁴. У лістападзе, атрымаўшы прызначэнне ад Віленскай навучальнай акругі, І. А. Сэрбаў пасяліўся ў Магілёве і ў хуткім часе заняў пасаду інспектара вышэйшых пачатковых вучылішч [8, с. 21]. Нягледзячы на неспрыяльныя абставіны, Ісак Абрамавіч не спыніў сваёй навуковай дзейнасці⁸⁵. Можна меркаваць, што ён працягваў перапіску з А. А. Шахматавым.

Апошні ліст беларускага даследчыка, які захаваўся ў архіве славутага лінгвіста, быў напісаны 1 красавіка 1917 г. І. А. Сэрбаў падзякаваў акадэміку «за высылку яшчэ 25 экзэмпляров “Сакунов”»⁸⁶. Ён паскардзіўся, што кіраўніцтва вырашыла паставіць яго на чале новага магілёўскага вучылішча, адкрыццё якога было запланавана на 1 чэрвеня, і яму давядзецца сумяшчаць абавязкі дырэктара з нагрузкай інспектара. Тым не менш Ісак Абрамавіч думаў перадусім аб навуковых перспектывах. «Осенью представлю Вам свой новый этнографический очерк “Вичинцы – полевые люди”. Может, соберу кое-как свои разбросанные рукописи и приведу их в порядок», – абяцаў ён А. А. Шахматаву⁸⁷.

Лёс, аднак, зноў склаўся па-іншаму. Напярэдадні новага 1917/18 навучальнага года І. А. Сэрбаў атрымаў прызначэнне ў Сальцы, што пад Ноў-гарадам, дзе заняўся наладжваннем школьнай справы⁸⁸. Відавочна, ён не паспеў завяршыць працу над кнігай пра вічынцаў і ў канцы 1917 г. даслаў Аляксею Аляксандравічу іншы рукапіс – «крупный этнографический очерк “Дятловцы-полешуки”, охватывающий жизнь Полесья по верховьям реки Цны»⁸⁹.

Варта адзначыць, што час для навуковай камунікацыі быў выбраны вельмі няўдала. Ва ўмовах наступлення нямецкага войска, якое разгарнулася пасля правальнага «наступлення Керанскага» летам 1917 г., А. А. Шахматаў займаўся эвакуацыяй фондаў бібліятэкі Імператарскай акадэміі навук. Кастрычніцкую рэвалюцыю ён сустрэў у Саратаўскай губерні, у Петраград вярнуўся толькі ў маі 1918 г. [6, с. 358–359]. Хутчэй за ўсё, матэрыялы І. А. Сэрбава нават не дайшлі да адрасата. Далейшы лёс рукапісу застаўся нявысветленым [4, с. 197].

Заклучэнне

А. А. Шахматаў упершыню даведаўся аб апантанай збіральніцкай дзейнасці І. А. Сэрбава ў 1911 г. ад сваёй сястры Я. А. Масальскай-Сурынай. У 1911–1917 гг. славуты лінгвіст перыядычна перапісваўся з Ісакам Абрамавічам.

На працягу ўсяго часу завочнага знаёмства Аляксея Аляксандравіч аказваў рознапланавую дапамогу І. А. Сэрбаву. Як старшыня Аддзялення рускай мовы і славеснасці Імператарскай акадэміі навук, ён хадайнічаў перад кіраўніцтвам Віленскай навучальнай акругі аб пераводзе настаўніка з Вільні ў Мінск. Ён забяспечваў матэрыяльную і арганізацыйную падтрымку этнаграфічна-фатаграфічным «экскурсіям» даследчыка ў 1911 і 1913 гг. А. А. Шахматаў дасылаў адмыслоўцу патрэбную метадычную і навуковую літаратуру. Акрамя таго, ён садзейні-

чаў публікацыі працы І. А. Сэрбава, прысвечанай беларусам-сакунам. У сваю чаргу, Ісак Абрамавіч дзяліўся з А. А. Шахматавым назіраннямі за асаблівасцямі гаворкі палешукоў, распавядаў пра вынікі экспедыцый, абмяркоўваў планы і перспектывы падрыхтоўкі кніг.

Безумоўна, для сусветна вядомага мовазнаўцы правінцыяльны педагог быў толькі адным з тых шматлікіх энтузіястаў, каго ён падтрымліваў. Для самога І. А. Сэрбава кантакты з пецябургскім вученым мелі выключна важнае значэнне. І калі ў 1927 г., ужо працуючы ў Інстытуце беларускай культуры, ён узгадаў акадэмікаў «старой школы», з якімі меў добрыя адносіны, то першым у спісе назваў прозвішча А. А. Шахматава⁹⁰. Удзячнасць да старэйшага калегі І. А. Сэрбаў пранёс праз усё жыццё.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Лабачэўская ВА, складальнік. *Беларусы ў фотаздымках Ісака Сэрбава. 1911–1912*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі; 2012. 456 с.
2. Бандарчык ВК. Гісторыя этналагічнага вывучэння. У: Бандарчык ВК, Піліпенка МФ, Лакотка АІ, рэдактары. *Беларусы. Том 3*. Мінск: Беларуская навука; 1999. 365 с.
3. Лабачэўская ВА. Матэрыялы да біяграфіі Ісака Абрамавіча Сэрбава (1871–1943). *Homo Historicus*. 2022;2022:38–55.
4. Захаркевич СА. Исаак Абрамович Сербов. В: Король АД, редактор. *Интеллектуальная элита Беларуси. Основоположники белорусской науки и высшего образования (1919–1961)*. Минск: БГУ; 2019. с. 192–205.

⁸⁴НАРБ. Ф. 205. Воп. 3. Спр. 7480. Арк. 4.

⁸⁵Там жа ; Веселовская К. В. Обзор этнологической работы в Белоруссии за период 1917–1925 гг. // *Этнография*. 1926. № 1. С. 223.

⁸⁶СПбФ АРАН. Ф. 134. Воп. 3. Спр. 1374. Арк. 19 адв.

⁸⁷Там жа. Арк. 20 адв.

⁸⁸НАРБ. Ф. 205. Воп. 3. Спр. 7480. Арк. 4.

⁸⁹Там жа.

⁹⁰ЦНА НАНБ. Ф. 67. Воп. 1. Спр. 35. Арк. 177.

5. Шумейко МФ. *Архивист и археограф Дмитрий Иванович Довгялло*. Минск: Белорусский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела; 2002. 161 с.
6. Макаров ВИ. *«Такого не бысть на Руси прежде...». Повесть об академике А. А. Шахматове*. Санкт-Петербург: Алетейя; 2000. 416 с.
7. Масальская-Сурина ЕА. *История с географией*. Москва: Издательство имени Сабашниковых; 2019. 568 с.
8. Агееў АР, Пушкін ІА. *Фарміраванне і дзейнасць Магілёўскага беларускага камітэта (1917–1918 гг.)*. Магілёў: Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова; 2017. 292 с.

Атрымана 05.12.2024 / выпраўлена 03.04.2025 / прынята 03.04.2025.
Received 05.12.2024 / revised 03.04.2025 / accepted 03.04.2025.